

## ԱՌՈՂՋՆ ՈՒ ՎԱՏԱՌՈՂՋՐ ՇԱՀԱՆ ՇԱՀՆՈՒՐԻ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Անախիտի վերջին թիւի ջրոնիկին մէջ լրանի մը տողով դատափետած էի Շահան Շահնուրի աչն էջերը որ հայ գրականութեան կամ հայ աղագային կեանքի քննադատութիւն ըլլալ կը յաւակնին բայց զուրկ են լրջութենէ. նոյն ատեն պախարակած էի Ապագայի մէջ երեցած վաւերաբարձր տիտղոսով Շահնուրեան յօդուածաշարքի մասին Ազգայի մէջ հրատարակուած յօդուածները, որոնց մէջ ճիշդ նկատողութիւնները հոն տիրող հայհոյանքներու շեղակոյտին տակ կը խեղդուէին. դիտել կուտայի թէ « Վաւերաբարձր » շարքը Շահնուրի այդ կարգի « թեւափայլ » գրուածքներուն առաջինը ըլլալէ հետո՛ւ էր, թէ նմանօրինակ էջեր ան հրատարակած է Ապագայէն առաջ Յառաջի մէջ, ազգային կեանքի քննադատութիւն փորձող տղայական յօդուածներ, եւ Նախանջը առանց երգրի վէպին հրապարակագրական հատուածները, իր հերոսներէն ոմանց բերնով արտասանուած: Ըսեր էի նաեւ թէ իմ դատափետումս կ'ուղղուէր միմիայն Շահնուրի այս կարգի յօդուածներուն եւ թէ իր վիպոյդի մեծապէս ինքնատիպ տաղանդին համար իմ ունեցած համակրանքս՝ զոր մէկէն աւելի անդամ արտայայտած եմ՝ կը մնար անփոփոխ: Եւ ահա Պ. Գեղամ Ծէնէրճեան, որ երկու տարիէ ի վեր կուսակցական է դարձած եւ այժմ խմբագիրն է Ռ. Ա. կուսակցութեան օրկառ, Ապագայ շարաթաթերթին, հոն հրատարակեց չորս սինակով յօդուած մը, որ կը ճզնէ հաստատել թէ Շահնուր չէ ըսած ինչ որ ըսած է եւ կը նկրտի նաեւ ինծի վերագրել զեր մը եւ դիրք մը զոր երբեք չեմ ունեցած: Ատիկից առաջ, Ռ. Ա. կուսակցութեան Շրջանային Վարչութիւնը նոյն Ապագային մէջ

հրատարակած էր յայտարարութիւն մը որով կ'ուզէր որ մեր հասարակութիւնը գիտնայ թէ « ինքը չի ստանձնէր պատասխանատուութիւնը (?) Անախիտի վերջին թիւի ջրոնիկին մէջ արտայայտուած կարգ մը դադափարներուն»: Գանի մը դաշնակցական թերթեր — Արագը, Յուսաբերը, Աղալը եւ Յառաջը կարծեցին թէ այդ խորհրդաւոր յայտարարութիւնը քաղաքական ծանրակշիռ հարցերու վրայ յայտնուած եւ կուսակցականօրէն հերետիկոս նկատուած դադափարներու մասին էր, եւ դուարձալին աչն է որ այդ թերթերէն իւրաքանչիւրը վերջին ջրոնիկին մէջ փնտած էր « Հերձուածաշունչ » հատուածը եւ տարբեր դիտել մը յանդած էր: Կը սխալէին. յայտարարութիւնը միմիայն Շահնուրի թեւափայլի գրուածքներու մասին իմ յայտնած խիստ բայց արդար կարծիքս կը վերաբերէր: Պէտք իսկ չկայ ըսելու թէ կուսակցութեան մը Շրջանային Վարչութիւնը իրաւունք չունի միջամուտ ըլլալու գրագէտի մը — որ անկուսակցական ալ է, — այս կամ աչն թերթին ու նոյն իսկ այդ կուսակցութեան մէկ օրկանին մէջ արտայայտած գրական հայեացքներդն մասին այդ կուսակցութեան մէկ վաղեմի անդամին իր գրական հանդէսին մէջ արտայայտած կարծիքներուն: Իայց քանի որ Շրջ. Վարչութիւնը այդ յայտարարութիւնը հրատարակեց եւ Պ. Ծէնէրճեան Ապագայի չորս սինակները յատկացուց այս հարցին, հոս պիտի դառնն իրենց « Էլույթ » ին արժանաւայել պատասխանը, ինչ որ եւ առիթ պիտի տայ ինծի մեր հասարակութեան առջեւ Շահնուրի հանդէպ բռնած դիրքիս հոգեբանական խորքը հարկ եղած բոլոր մանրամասնութիւններով պարզելու:

Նախ ըսեմ թէ ինչ որ քիչ մը խիստ բացատրութիւններով այդ զրոնիկին մէջ գրեմ էի Շահնուրի այդ տեսակ գործածներու մասին, արդէն արտայայտած էի աւելի սեղմ ու մեղմ ձեւով, բայց նոյն իմաստով, թէ՛ Ամսիտի եւ թէ՛ նոյն իսկ Ապագայի մէջ (Պ. Ֆէնէրճեանին այդ թերթի խմբագիր դառնալէն առաջ)։ Նախանցը առանց երգի վէպին առթիւ Ամսիտի զրոնիկին մէջ կ'ըսէի՝ «... Ոճը, որ պայլելի է շատ յաճախ, ու մերթ հոյակապ՝ իր ինքնակ յորդութեան, բնական ու հզոր ցայտերին, շողշողուն ու թրթռուն ինքնատպութեան մէջ, սըղաշական կամ հասարակ, նոյն իսկ գոհիկ կը դառնայ երբեմն ինչ ինչ հատուածներու մէջ, հատուածներ որոնց մէջ թերեւս նոյնիսկ ուղած է գերադրականօրէն «արդիական» ըլլալ, բայց որոնք յանգած են ջղայնացուցիչ թեթեւութեան եւ որոնց մէջ հեղինակը գրական աղուր բարձունքներէ սահելով սրճարանի կէս-դինով պատանիներու կատակաբանութեանց մէջ կ'իյնայ»։

Երբ Շահնուր Ապագայի մէջ հրատարակեց Աուր Խացի կարօտ յօդուածը ուր անպատկառ քաժմարանքով մը կը խօսէր ոչ միայն Ռուբէն Զարդարեանին, այլ բոլոր հայ գրագէտներուն մասին, ես՝ պատասխանելով այն քանց-նամական զոր Պ. Հրաչ Զարդարեան Յաւաջի մէջ ինծի ուղղած էր (եւ զոր գրած ըլլալուն ախօր կը ցաւի անուշտ), պախարակելով գրական յարձակմանց բոռնցքով պատասխանելու աւնդդունելի սխտմբ, կը գրէի՝ «Ես համաձայն չեմ Շահնուրի այդ յօդուածին մէջ յայտնուած՝ կարծիքներէն շատորոշ, կը գտնուի որ քերթ-տաքեալը գրուած է յօդուածը, կէս – լուրջ. կէս – կատակով, եւ տեսութիւնները ծայրայեղ են ու մերթ բոլորովին սխալ... Ես պէտք իսկ չտեսայ իմ կողմէն այդ մասին բան մը գրելու եւ այդ յօդուածին վրայ արտայայտելու իմ սննդապատ կարծիքս զոր՝ կարգալէս յետոյ անմիջապէս բարեկամներու յայտներէ էի, որովհետեւ ըստ իս այդ յօդուածը ոեւէ վնաս չէր բերեր Ռուբէն Զարդարեանին ոչ գործին, ոչ անունին, ոչ ալ ամբողջ հայ գրականութեան, այլ վնաս կը բերէր Շահնուրին, որովհետեւ Շահնուր մեծատպաւնդ գրող մըն է իբր վի-

պող, բայց իր քննադատականները (մեր գրականութեան ինչպէս եւ ազգային կեանքի ղեկավարութեան քննադատութիւն), թէ՛ Նախանցը առանց երգի վէպին մէջ, զոր Յաւաջը հրատարակեց, թէ՛ այն յօդուածաշարքին մէջ որ նոյնպէս Յաւաջի մէջ երեւցաւ, ընդհանրապէս թոյլ են, ծայրայեղ, խալի»։

Նոր չէ որեւծն որ Շահնուրի այդ կարգի յօդուածները կը գտնէի թեթեւ, լրջութենէ զուրկ, ծայրայեղ, խալի։ Ինձմէ առաջ, Լեւոն Բաշալեան, իր Լը Ֆուայեթ ամսագրին մէջ այդ վէպին նուիրած յօդուածով, ջերմապէս դնահատելով հանդերձ անոր յաղոյ շէջերուն մէջ ի յայտ եկած գրական տաղանդը, կը գրէր՝ «Հայ երիտասարդի մը բերանը դրուած տեսութիւնները, խորունկ ըլլալու ձգտումին մէջ, փոփոցութեան կը յանդիմնէ։ Եւ դարձեալ՝ «Առաջին երկէ մը անբաժան բոլոր թերութիւնները ունի այս գիրքը, անխորի։ Ինքնատիպ ըլլալու ճիւղ յաճախ կ'երեւնայ անոր մէջ, առանց մտածելու որ մարդ կը դադարի ինքնատիպ, ըլլալէ երբոր անոր կը նկերտի։ «Բողի եւ Աստուածի» մէկտեղումը ասոր կարգէն է»։

Հաղուարդ կ'երեւոյթ մը չէ որ գրող մը տաղանդաւոր վիպասան ըլլայ եւ անյաղող քերնադատ։ Օրթալ Միրզա Լը Քալվէրի պէս անմահ վէպ մը գրած է, բայց ամէն ոք գիտէ թէ իր քննադատութեանց մէջ ինչքան ծայրայեղ ու մերթ պարզապէս անիրաւ, սխալատես հանդիսացած է. կը յիշեմ այն հին իրիկունը ուր իրեն ի պատիւ ճաշկերոյթ մը տուին իր եղբայրակիցները՝ Ալպէր Պենարի մեծանուն նշուկարչին նախադասութեան տակ. իր շնորհակալութեան ճառին մէջ, ան ըսաւ, անխարկելով նոյն ինքն Ալպէր Պենարի մասին իր ատենով գրած մէկ անարդար յօդուածին, «Ուրեմն մարդիկ դատապարտուած են իրենց կեանքին երկրորդ մասն անցնելն առաջին մասին մէջ իրենց գործած սխալները դարձանել՝ ջանալով»։ Պերնար Լազար հեղինակն է խորիմաստ պատմուածքներու որոնց լաւագոյններուն թարգմանութիւնը հրատարակած եմ ատենով Ամսիտի մէջ, բայց նոյն գրադէտը ի լոյս ընծայեց հատոր մը, «Ներկուաններն ու այսօրուաններն» տիտղոսով, որուն մէջ «Ներկուան» կը հռչա-

կէք, այսինքն արժէքէ ինկած, հինցած, չահեկանութիւնը կորսնցուցած, Ալֆոնս Տոտէի պէս անթաղամբ հրապոյրով դրադէտ մը, զայն հակադրելով Ժ․ Հ․ Ռոնի Նրէցին, որ աւելի հրմուտ, աւելի հզօր ու մեծատարածք դրադէտ մըն է, բայց անոր փափկութիւնը, շնորհ, թեւաւոր սրածառութիւնը չունի եւ որ ինքն իսկ իր յիշատակներուն մէջ՝ քանի մը տարի առաջ՝ անոր կը նուիրէր գորովադին հիացման էջ մը, ուր զայն կ'անուանէր «Կախարդիչը», իսկ Թօլսթոյ, հսկայ վիպասան, ինքզինքն ապացուցուց ողորմելի քննադատ, Շահնուրէն ալ աւելի «չոշորդ», երբ ելաւ հրատարակեց իր այն նշանաւոր յօդուածաշարքը ուր կը ճգնէր ապացուցանել թէ Շէքսպիրը ոեւէ հանճար չունեցող գոեհիկ եւ հասարակ դրող մըն է...

Գանձ հիմայ Շահնուրի քննադատական յօդուածներուն։ Ի՞նչ է որ անոնց մէջ ջիղերուն կը դպչի, ի՞նչ է որ կը համարիմ թեթեւութիւն, անյաջող, նոյն իսկ տգեղ, խարանդելու արժանի. ատիկա անոր արհամարհանքն է հայ մտքին համար, իր կրկնուած, երեքկնուած ճիղերը՝ ընդհանուր մեծարանքով պաշարուած հայ գրական արժէքներ նսեմացնելու։ Կ'ուզեմ հոս քանի մը մէջբերումներ ընել, որպէս զի Անտիխի ընթերցողները իրենք իսկ հաստատեն թէ չեմ չափադանցեր եւ թէ զգացած լըրդայնութիւնս հիմնաւոր է։ Առենք Աւուր հացի կարօտ յօդուածը․ ահա՛ անոր առաջին հատուածը, ուր դրողը կը պարզէ իր քնարանը․

«Նոյն իսկ թէ՛ ուրիշ ոչ մէկ ապացոյց գոյութիւն ունենար, միայն մեր գրականութիւնը բաւական էր ապացուցանելու որ Հայը խելացի չէ։ Մեր գրականութիւնը, անվիճելիօրէն հարուստ զգացական արժէքներով, վերջին ծայր արհաւ առ իմացականութեամբ։ Իր խելքը աւուր հացի կարօտ է։... Մեր գրադէտը որ ժողովուրդէն վեր պէտք էր գտնուէր, որ պիտի ըլլար անոր մտածման լաւագոյն եւ բարձրագոյն կատարը, այդ գրադէտը շատ անգամ տըրամարանել իսկ չի գիտեր։ Անա թէ ինչու արդար կը գտնեմ որ ան արժանապատէ է հետեւեալ տիտղոսներուն — տիրացու, վարժապետ, բանաստեղծ, հեքեմաթամիտ։ Խելքի չզոյլութեան պատճառաւ է որ մեր գրականութիւնը

հայկական մշակույթին մէջ այնքան արհամարհելի տեղ մը կը գրաւէ, հակառակ հայ գրողներու եւ գրիչներու պատկանելի թիւի մը։»

Կը տեսնուի որ արհամարհական դատաւարան — ուր, այնքան մեծամիտ որքան տղա-յական արտայայտութեան եղանակով մը, իտական «խելքի պակաս» մըն է որ կը փութի, — ամբողջ հայ ժողովուրդին, ամբողջ հայ գրականութեան վրայ է որ կը տարածուի, եւ Խնտրա, Ջօհրապ, Օտեան խմբակը, զոր յետոյ ուրիշ յօդուածներու մէջ պիտի ցոյց տար իբր բացառիկ երեւոյթներ, իբր խելքէ զուրկ հայ ժողովուրդին մէջ դարերէ ի վեր յայտնուած խելք ունեցող միակ գրադէտները, այս յօդուածին մէջ եւ ոչ իսկ կը յիշատակուի։ Իբրուած ընաբանին իբր հատաստող օրինակ, Շահնուրը առած է Ռոնիէ Ջարգարեանը, ոչ թէ որովհետեւ անոր դէմ մասնաւոր ատելութիւն մը ունի, ինչպէս ոմանք կարծեցին սխալմամբ, այլ որովհետեւ իր թէզին համար նախընտրելի գտած է հռչակ ունեցող, «Արձակի իշխան» համարուած աղպիսի գրադէտ մ'առնել իբր օրինակ, ցոյց տալու համար մէջ Հայոց մէջ ամենէն արժէքաւոր գրողի համար՝ աստուածներն անգամ անխելք են։ Եւ այդ գրադէտին ալ կ'առնէ՝ ըստ իրեն՝ լաւագոյն էջերէն մին Գամիլոնը, եւ ընդունելով հանդերձ թէ «գրութիւնը ուժեղ է եւ ապաւորիչ, գրուած առաջնակարգ լեզուով մը որ սեղմ է եւ ընտրեալ, թէ հարուստ եւ տեղին գործածուած բառերով կատարուած նըկարագրութիւններ ունի, միշտ գեղեցիկ», կը վճռէ սակայն դարձեալ թէ «Ջարգարեան միջակ գրադէտ մըն է», թէ «Ցաղցալայտը զուրկ է խելքէ ամբողջութեամբ», բայց «նախապատուութիւն կուտայ Գամիլոնին, որովհետեւ ան ըլլալով հանրածանօթ, իր գործը (այսինքն հայ գրադէտներուն խելքէ զուրկ ըլլալն ապացուցանելու գործը) կը դիւրանայ։ Պէտք իսկ չկայ ըսելու թէ Ջարգարեան, հետեւ միջակ գրադէտ մ'ըլլալէ, մեր առաջնակարգ արձակագիրներէն մին է, որուն մէջ խոր ու ձեւ նոյնքան հարուստ են իսկ Գամիլոնը՝ իմ կարծիքով՝ անոր լաւագոյն էջերէն մէկը չէ։ անոր հօրագոյն էջերը Սու հալը կանցեց Հոյա-կապ իրապաշտ վիպակին, Ծօրը երգիչներ կոտ

Ով որ Սուլթան մը ունի իր հոգիին մէջ պերճածեւ ինքնադիր հէքեաթներուն պէս գրուած քնեքն են. ու Գամիդը բնաւ չունի այն իմաստը որ Ծանուր տուած է իր խնթուխեալ մեկնաբանութեանց մէջ, ան բնաւ չի ներկայացընէր գաւառացի դանակցական մեծդի ու կատաղի գործիչը (?) որ կուգայ բաղիրի Գոլսեցի մանր ու թեթեւ գործիչներուն հետո անհակացողութեան եւ հայածանքին (??), այլ փառք մըն է նոր պատկերով մը արտայայտելու հին գաղափար մը, որուն վրայ հիմնուած է Ժ. Ժ. Ռուսոյի ամբողջ գործը, այն թէ բնութեան ծոցին մէջ ծնած ու ապրած գիւղացի կամ լեռնական մարդը աւելի ազնիւ է քան քաղաքներու արուեստական կեանքին մէջ աշխատեցած մարդը, — ինչ որ հիշող այ չէ, վասն զի գիւղական կեանքին մէջ կարելի է գտնել այնքան հրէշային մարդու տիպեր, ինչպէս եւ առաքինի հոգիներ, որքան մեծ քաղաքներու մէջ, իրենց բարիքի ու չարի հիմնական իսկութիւնը ձեռի ու գոյնի դանազանութիւններով միայն տարբեր:

Առեւնք Ծանուրի մէկ ուրիշ յօդուածը, Աղապալի մէջ անցեալ տարի երեւցած. ձեռքիս տակ չունիմ դաշն այս վարկեանիս, բայց բովանդակութիւնը շատ լաւ կը յիշեմ: Ան իբր Խոյզու ունէր Վերտուած գրախոս, եւ շարք մը ժխտական միճոռներէ յետոյ՝ կը յայտարարէր թէ Հայը չի գիտեր գրական ձեւով հէքեաթներ գրել, ու կ'երթար նոյն իսկ մինչեւ րսել թէ հայ հէքեաթագիրն լայք-մօթփիք, մշտական հէքեաթի նիւթը, հետեւեալն է՝ Առտեով (մօտաւորապէս կը յիշեմ բառերը) կըղզի մը կար, ուր մարդիկ երջանիկ էին, ուր սէրը կը ծաղկէր ազատ եւ մաքուր. յետոյ՝ չարի ոգին եկաւ գէշ հով մը փչեց, սէրը մեռաւ, երջանութիւնը թուաւ անհետացաւ, եւ Հիմալ կղզին ամայի է ու մեռած: Ծանուր ասիկա կը գտնէ տղայական, ծիծաղելի, եւ ատոր վրայ հիմնուելով հայ հէքեաթագիր բանաստեղծները կը քարկոծէ իբր տղայամիտ եւն., եւն.: Ոչ մէկ հայ հէքեաթագիր չէ գրած Ծանուրի ծաղրանկարականօրէն համոռոտած այդ հէքեաթի նիւթին վրայ, որ արդէն տղայական այ չէ, այլ Աստուածաշունչին ատաղին գրքին

ատաղին գրուապէս է, Աղա՛մ ու Եւայի խորիմաստ աւանդակէ պը, որուն վրայ Միլտոն գրած է իր զլուխ — գործոցը. իսկ ախ հայ գրագէտներն ու բանաստեղծները որ ժողովրդական հէքեաթներ գրական ձեւով արտայայտած են կամ ինքեահար հէքեաթներ շարադրած են, — Աղալեան, Յովհ. Թումանեան, Ռ. Զարդարեան, Օշական, Նարդուլի, — հայ գրականութեան տուած են իր ամենէն ինքնատիպ ու գեղեցիկ բաժիններէն մին:

Ակնարկ մը նետենք Ծանուրի մէկ ուրիշ նմանօրինակ գրուածքին վրայ որուն վերնագիրն է «Վերջին խօսքս չափադանցութիւն է»: Նոյն մտայնութիւնն է որ կը տիրէ հոգայ, ամէն ինչ մեր գրականութեան, մեր մամուլին մէջ փոքր կամ կեղծ, անկատար, անկենդան կամ հետեւողական տեսնելու սնամէջ եւ յաւակնոտ ձգտում մը. «Երբաւ է թէ մեր ամբողջ մամուլը լուրջ ձեռագիր մը կը մուրայ»՝ յիշեմ ծուռ, իրաւ է թէ էջերը բնաւին նեղ չեն եւ հաստափոր պարբերականներ գրեթէ զպարագայ լոյս կը տեսնեն, ի չգոյ՛ն աշխատուած երկերու...»: Երբաւ որ հայեցի բան մըն է, իրաւ որ ազգային եւ ցեղային թերութիւն մըն է այս խոր հակումը գէպի ինչ որ մակերեսային է եւ հպանցիկ, գէպի ինչ որ թափթիած է, տարտուս է ու պղտոր...»: «Հայոց մէջ գոյութիւն չունին իմաստասիրական խոր հոսանքներ եւ զպրոցներ, որովհետեւ գոյութիւն չունին ազգեցութիւն եւ հակազգեցութիւն. Փրանսական գրականութիւնը կը յառաջանայ լուռ-ղէն courténel մը, հայ գրականութիւնը կ'առկայծի՝ ecclipséներով: Իրաւ է թէ մեր մէջ այ հոմանթիզմին յաղորդած է Հայքնիկներու իրապաշտութիւնը, վերջն ալ սէմպոլիզմը, բայց ատիկա հետեւեալն էր ընդօրինակութեան մը եւ ոչ թէ խորունկ եւ բնական պահանջի մը: Ոչ ոք հայ փորթութիւն ու դժբախտ, աղատաղուրկ ու ցրուած ժողովուրդին նոր գրականութիւնը բազմատեղու կ'ելլէ Փրանսական մեծ ու հօր ազգին լայնատարած բիրաձեւ գրականութեան հետ, բայց ինչո՞ւ հայ ամբողջ նոր գրականութիւնը, ուր կան՝ Ծանուրին կարծածէն շատ աւելի բազմաթիւ գեղեցիկ էջեր, քամահրել, մէկ ջուրով լուալ, իբր հասարակ ընդօրինա-

կուլթիւն, եւ ինչո՞ւ չնկատել թէ չկայ դրականութիւն մը որ ուրիշ գրականութեանց ազդեցութիւնը կրած չլլայ։ Փրանսական գրականութիւնը ատենով կրած է յունական եւ լատինական գրականութեանց ազդեցութիւնը, յետոյ՝ մերթ սպանիականին, մերթ անգլիականին ու գերմանականին։ Մեր նոր բանաստեղծութեան ամենէն իմքնուիրիւ գէմբերէն մէկն է Սիւմանթօն, երբ ի նկատի առնենք իր գեղեցիկագոյն էջերը, (ինչ որ միշտ պէտք է ընել երբ մարդ ունէ գրագէտի կամ բանաստեղծի վրայ կը խօսի)․ արդ, այդ նոյն յօդուածին մէջ, Շահնուր կ'երթայ փնտռել ու գտնել Սիւմանթօի առաջին չրջանի այն քանի մը զերթըւածները որոնք արդարեւ (տարբերքի առաջ եւ ինքս ստ անցողակի դիտել տուած եմ Անտիտի մէջ) Մեթերլինքի Serres chaudes հաւաքածուին ֆերթուածներէն ոմանց հետեւողութիւն են, մերթ ստացորդէն․ եւ ահա՝ Սիւմանթօն ներկայացուած իբր ոչ ուրիշ բան բայց եթէ զկապիկոյ մը․ եւ ահա՝ ատոր հետեւէն՝ ընդհանրացումը, բոլոր հայ գրողները կապիկոյ են․ Վեր գրողը, օգտուելով այն հանգամանքէն որ իր քննադատը ճարտարն է մէջ է, զնդհանուր գիծ՝ որոնող է եւ շատ անգամ անտեղեակ ժամանակակից օտար արտագրութեանց, կր կապէն անվերջ, նոյնիսկ հակոտնեայ չեղիականեր։... Չուզելով մասնանշել տարեկից մը, ես վերոյիշեալ օրինակը առի անհետացած գրողէ մը, Սիւմանթօն։... ինչպէս կ'երեւայ յարծուն գետին մըն է իդացումը, ուր գրողը կր սայթաքի գէպի ընդօրինակութիւն, եւն։»

Իսկ իր կարծէք — եւ իրաւունք ունիք — թէ Լեւոն Շանթի կայսրը, ինչպէս բերդի իշխանուհին, Օշին Պայլը, հայ թատերագրութեան հօգուագոյն էջերէն են, թէ Բաֆֆիի Սամուելը, որուն վրայ՝ Փրանսերէն թարգմանութեան արթնը՝ Դիմիտրի Ռոյի պէս հմուտ թննդատ մթ ժուրնալ տէ Տէպայի պէս լուրջ թերթի մը մէջ սքանչալցամբ լի յօդուած մը հրատարակեց, հայ գրական մեծագոյն ճիգերէն մէկն է, թէ Ահարոնեան ունի պատմուածքներ, օրինակի համար՝ Մայրիւր, որ գեղեցիկ նոսրներ են հայ քերթողանունչ վիպագրութեան։ Շահնուր ատանց վարանելու կողայայ այդ յօդուածին մէջ

յայտարարել թէ ատոմք գրականութիւն չեմ․ Վատ օխալ բան է, մանաւանդ երբ հարցը կը վերաբերի Հայոց համաստ ուժերուն, մեր գրողը մղել անձանօթ գետնի վրայ։ Հակառակ քննադատութեան նպատակին, հակառակ գրողի արուեստին բաղմաթիւ ճարտարութիւններուն, աշխատութիւնը կեղծ ու չինծու կ'լլայ, կարր եւ խծիպր կ'երեւայ, երկը կը դադրի գրականութիւն ըլլալէ, եւ ան կ'լլայ Շանթի թատերագրութիւն, Ահարոնեանի պատմուածք կամ Բաֆֆիի Սամուել։...»

Շիրվանդատէի մահուընէն յետոյ, երբ իմ առաջարկով Հայ Գրողներու Ընկերացութիւնը սարքեց սպահանդէս մը, փափաքեցայ որ Շահնուր, իբր հայ տաղանդաւոր նոր վիպասան, զար այդ իրիկուն իր յարգանքի բառն ըսել անհետացած վարդեստ վիպասանին ի պատիւ։ Չեմ կարգացած, պատասխանեց, իր գործերէն մէկ քանին աչք անցնեմ, եթէ սիրեմ՝ կը խօսեմ եւ աւելցուց՝ Վիտիթ ալ կ'լլայ մէկ քանիին զարեւելու։...» Ի՞նչ տարօրինակ մտախնդրութիւն, վախճանած հայ վաստակաւոր մատենագիր մը սպահանդէսը առիթ համարել այս կամ այն չսիրած գրագէտով վար զարեւելու։... Բայց իր վերջնական պատասխանը զոր ստացայ քանի մը օր յետոյ, եղաւ խոտական։ Վարդապետ Շիրվանդատէի մէկ քանի գործերը, քովանսիէ փօփիւլէր մըն է, ի՞նչ կ'ուզէք որ խօսեմ իր մասին։...» Բովանսիէ փօփիւլէր։... այսինքն կգալիէ տը Մոնթէփէնի կամ Ծորթիւնէ տիւ Գուակոպէի պէս բան մը։...

Իրկու տարի առաջ, ամբողջ հայ մտաւորականութիւնը արտասահմանի մէջ ոտքի կանգնեցաւ յարգելու համար Բաֆֆիի գործն ու յիշատակը․ Թամկ․ Ազատական կուսակցութեան Ամերիկայի օրկանը, Պայլաբ, կայծերու հեղինակին յիշատակը՝ պատուող խանդավառ խրմբագրականներու շարք մը հրատարակեց նոյն կուսակցութեան Արմ․ Եւր․ Շըլ․ Վարչութիւնը որունց որ իր մէկ անդամը մասնակցի Փարիզի հարիւրամեակի հանգէտին, որուն նախագահութիւնը ինծի յանձնուած էր, եւ սակայն Շահնուր, որուն՝ ինչպէս ուրիշ տարեց ու երիտաւորը գրողներու՝ դիմած էր Յանձնարարումը՝

Բաֆֆիի նուիրուած հատորին համար իրմէ էջ մը խնդրելու, ոչ միայն չպատասխանեց, այլ Թ. Ա. կուսակցութեան օրկանին մէջ ըսելէ յետոյ թէ Սամուէլը գրականութիւն չէ, Վաւերաթուղթը տնտեսաբան յօդուածաւարքին մէջ զոր հրատարակեց նոյն Ապրիլի, Բաֆֆիի՝ ինչպէս եւ Ահարոնեանը՝ կը զննէ Սմբատ Բիւրատի, այսինքն գրական ունչութեան մը, իրական քաղաքական փոփոխութիւն մը կողքին. «Ունինք գրադարձներ որոնք տնտեսութեամբ (կամ գրեթէ) նուիրուած են դիրքին եւ օգտագործած են գործունէ եկած վաւերաթուղթը. անոնք կը կոչուին Բաֆֆի, Ահարոնեան, Սմբատ Բիւրատ, եւ ունին տաղանդներ շատ վիճելի: Անոնց զընչին տակ հայ վաւերաթուղթը (մեր վերջին յիսուս տարուան կեանքը ինչքան հարուստ եղած է «հրապարակ» պատահարներով), հայ վաւերաթուղթը լրացուած է, ազատուած է, դարձած է արժէքաւոր ըլլալէ, քանի որ ոչ միայն գրողը չէ կրցած զանազանէր օգտագործելին անօգտագործելիէն, ձեւարկողը ճշմարտանմանէն, այլ ինք ըլլալով խեղճուկ արուեստագէտ, ինքնուտիպ զէպեր թափած է պայմանագրական գրականութեան մը մէջ: այլ իտպէ՞րդ՝ դէժ կադապարի մը մէջ»: Հասկեցա՞ր, հայ ժողովուրդ, դուն որ բոլոր հոսանքներու միացումով տօնեցիր Բաֆֆիի իրր քու ազգային մեծ գրագէտներէն մին, դուն անխելք ես, հու միակ զաւակդ որ խելք ունի, Շահնուրն է որ ցոյց կուտայ թէ Բաֆֆիին Սմբատ Բիւրատի հետ մէկ առարկայի մէջ դրուելիք մարդ է \*): Ասիկա այնքան աշխատակէն էր որ նոյն իսկ Թէքեան, որ Վաւերաթուղթը յօդուածաւարքին առթիւ քերթող Յուսէփիին դէմ պատգամեց Շահնուրը եւ որ ետքէն քրքնիկիս քանի մը տոգերուն առթիւ ալ ուղեց անոր իր հովանաւորութեանը շնորհ, որչափայն յայտարարեց թէ Բաֆֆիին ու Ահարոնեանը Սմբատ Բիւրատին չով զննելը ամենքիւ չէ: Բայց եթէ առիկա անհերքելի էր, եւ անշուշտ անհերքելի էր, ատոր

նման անհերք եւ անարդար վճիռներ պարունակող բազմաթիւ սիւնակները Շահնուրի այդ կարգի յօդուածներուն, ուր միեւնոյն մտայնութիւնը կը տիրէ, կը հարցնեմ Թէքեանին, ինչով չենք ինքնին:

Թէ հայ ազատագրական պայքարի տագնապը, որ աւելի քան յիսուս տարի ցնցեց հայ ժողովուրդը եւ որ պատերազմի ընթացքին եւ անկից յետոյ՝ իր դիւցադիական ու եղբարական կրկնակ հանգամանքին գերադրական չափերուն հասաւ, անսահման ու նուիրական նիւթ մըն է հայ վիպասանին ու հայ բանաստեղծին համար, եւ զեռ հետոյ է լիովին արտայայտուած ըլլալէ հայ գրական մեծ գործերու մէջ, — մինչ Վերթէլի մը իր Մուսա Տաղի քառուս օրը վէպին մէջ աւելի քան ըսաւ այդ նիւթին վրայ քան ռեւէ հայ գրագէտ, — ասիկա եւ ինքս զընեցի Վերթէլի վէպին հայերէն թարգմանութեան առթիւ: Բայց Բաֆֆիին իրր այդ պայքարին զվաւերաթուղթերը լրացուցող ներկայացրելով, անարգարութենէ զատ՝ տղիտութիւն է. Բաֆֆիին իր գործերը գրած է այդ պայքարէն առաջ, ներշնչուելով հայ պատմական անցեալէն կամ հայ ազատագրական ապագայ պայքարի իր տեսիլէն, իր յաւաքէն: Իսկ մեր այն բանաստեղծներն, ու գրագէտները որ այդ պայքարին պայթելէն յետոյ անկից ներշնչուելով անոր կենդանի կամ գրուած վաւերաթուղթերէն օգտուելով, գրական գործեր արտադրեցին, ճիշդ չէ որ միշտ ու միայն թոյլ ու անկենդան, արուեստական էջերու ծնունդ տուին. Սիւմանթի, Վարուճանի, Յովհ. Թումանեանի, Դիւանալեանի, Տէրեանի, Թէքեանի այդ կարգի բանաստեղծութիւնները, Սովիւրեանի Կարմիր ժամացր, Բաշալեանի Հայ Կապանը եւ Տեղին ձայնը. Թուրքի Ջարդարեանի եկեղեցիկին առիւծը (որ Ցայգայոյսին մէջ չէ անցած), Ահարոնեանի այդ նիւթին նուիրուած պատմութեանքներէն անոնք որ քարոզչական չեն, Պարթեւեանի Սայգօն եւ նմանօրինակ քանի մը

\*) Եւ արդէն Վաւերաթուղթը յօդուածաւարքին մէկ անկիւնը ան կ'ըսէ պարզապէս թէ հայ ժողովուրդը սխալեւ է Բաֆֆիին տօնախմբելով. «Իր հարիւրամեակին առթիւ Բաֆֆիին

աստուածացնողները կը սխալին: Այդ ամիսները եւ յաջորդող Բաֆֆիին սխալ գործեց: Իրմով հայ գիրը ստացաւ ուղղութիւն մը որ մամուլով զատապարտելի է»:

ուրիշ պատմութեան, Կոստան Չարեանի Տատրագովի հարսը, Համաստեղի Սպիտակ ձիւնաւորին յաղող դուռնները, Արամ Անտոնեանի եւ Երուսիւր Մեսիանեանի նոյն նիւթէն ներշնչուած պատմութեանքէն մէկ քանին, Օլակահի Մնացորդացին ինչ ինչ էջերը, Չարենցի Տամբէական առասպելը, Կ. Խրայեանի Արիւնքի Գամայարիիմը որ Անահիտի մէջ Հրատարակուեցաւ, եւ ասոնց պէս դեռ ուրիշ քանի մը գրուածքներ, չեղու են՝ Շահնուրի քամարահան քանձեւին համեմատ՝ զրորճուած վաւերացումով ըլլալէ, անկեղծ, զգալուն, կենդանի էջեր են, եւ ոճանք՝ զրական բարձր գործեր։ Եւ արդէն եթէ կայ մեր գրականութեան մէջ մէկը որ այդ մեղադրանքը ուրիշ հայ գրագէտներու ուղղելու իրաւունք չունի, ան ալ Շահնուրն է, որ՝ այն միակ անգամն որ փորձած է հայ ազատագրական պայքարի մէկ զրուագը գրական էջի մը մէջ արտայայտել, յանգած է իսկական լրորճումի։ Կ'ապարկեմ Պոլյուզուլուները նորափէյին, ուր պատերազմի ընթացքին հայ կառավարներու ջարդարի, անձնուրաց, հոյակապ շարժումը ներկայացուած է գլուխով՝ եւ ապահովապէս անիրական՝ զոհակոթեմադ արարքի մը խաթարէի եւ անպատուիչ պատկերով։ Խումբ մը հայ կառավարներ, թուրք մը՝ իր թրով հետ՝ բռնելով, կը զուարճանան ստիպելով թուրքը որ իրենց աչքին առջեւ իր թուրը բռնաբարէ ...:

Նոյն յօդուածաչափին մէջ, Շահնուր Բաֆֆի — Ահարոնեան—Սմբատ Բիւրատ երբեակին կը հակադրէ երեք հայ գրագէտ, որոնց կը հաճի հաւելիլ — Թէեւ անոնք պէտք չունէին իր հաւանութեան, շատոնց ի վեր ընդհանուր Հիւսիսեան առարկայ դարձած ըլլալով, — բայց ասոնք ալ, Օտեան, Զօհրապ, Խնտրա, կը համարի ո՛չ գրագէտ, այլ ամաթօն։ Ձմեր լաւագոյն գրողները, կ'ըսէ, գրագէտ չեն, այլ ամաթօնեք։ Եւ ամաթօնեքը որոնք մեր փառքը կը կազմեն, եւ կը կոչուին Խնտրա, Զօհրապ, Օտեան, եւայլն, շատ քիչ օգտագործուած են դուրսէն եկած վաւերացումով, եւ հող ոչինչ կայ զարմանալի, քանի որ իրենք հեղինակն են պզտիկ թիւով երկերու, երկեր որոնց մէջ դրած են մանաւանդ իրենց յիշատակները, իրենց զանձնական փորձառութիւնը։

Նըշ։ Անոնք գրականութեան շին նուիրուած ամբողջութեամբ, ինչպէս կը նուիրուին Եւրոպացիք, անոնք գեղեցիկ դպրութիւնը իրենց բանը—գործը չէին բրած, որով նաեւ իրենց հիմնադրամը, այսինքն իրենց անձնական կենսքը, լիովին բաւական եղած է լեցնելու համար փոքր թիւով երկեր։ Ասոնց մէջէն միայն Փանջունին է որ մէջտեղ եկած է վաւերացումով օժանդակութեամբ, թէեւ հող ալ անձնական փորձառութիւնը մեծ տեղ ունի։ Գրեթէ ամէն ինչ սխալ է այս հատուածին մէջ։ Օտեան իր բոլոր ուսերը նուիրած է գրականութեան, եւ շատ բան արտադրած է (թէեւ անհասար)։ Խնտրա քիչ է արտադրած, որովհետեւ դժուարահաճ գրագէտ միւն էր, բայց իր ամբողջ էութիւնը (մինչեւ իր վերջին շրջանին զարաթապապութեանը) հիւսնդագին ամուլութիւնը) յատկացուցած էր մտաւորական գործին, գրականութեան եւ ուսուցչութեան։ Զօհրապն է միայն որ իր ուսերուն մեծ մասը փաստաբանութեան (եւ յետոյ նաեւ քաղաքականութեան) տուած էր, ու մէկ մասը միայն՝ գրականութեան, եւ ասկայն նորէն շատ բան արտադրած է այնքան որքան Փրոսպէր Մերիմէն, որ Ծրբանայի մեծ գրագէտներէն միւն է։ Երեքն ալ հետեւ են ամաթօնեք ըլլալէ, իրական գրագէտներ են։ Շատ արտադրելով չէ որ մարջ համարիտ գրագէտ կը դառնայ։ Սքանչիւր Մոռիւս ալ Կէրէնը քանի՞ էջ ունի թողած։ Ոտսին եւ Անտրէ Ծէնիէ մէկ հաստորով անմահացած են։

Ու ի՛նչքան կարելի է դունել այս կարգի սխալ դատումներ, չափազանցեալ կամ պարզապէս անձեղծ վճիռներ՝ իր այդ յօդուածաչափին մէջ։ Սակայնիս գրական դատումներուն յաճախ անհամարիտ գտնուած են, անոր ոճը տքնաջան ու թանձր է մերթ. բայց չտեսնել որ ան երբ հեղինակի մը (ինչպէս Թէքէնալին կամ Վարուժանին) կը մօտենայ համակրական մեղադրումով մը, զայն չնյակագորէն կը հասկնայ ու կը մեկնաբանէ, չնյակաբանի որ ան իրր վիպող, իրր քանաստեղծ, երբ լաւ ներշնչուած է, հօգը ու խոր գրական անձնաւորութիւն մը կը յայտնուի, ելլել, ինչպէս կ'ընէ Շահնուր, անոք մեծածառալ գրական արտադրութեանէն անյաջող ֆրազ մը առնել եւ, անով դատելով

ամբողջ Օջականը, գոչել՝ «Օջականը կեղծ հոճա մըն է» եւ անոր գրելու եղանակը անխոր՝ հոչակել ճարուեստակալ ու դժբաղդ», անբարեխղճութիւն պիտի ըլլար, եթէ Շահնուբեան յաճախեղէպ ամբարտաւան թեթեւախիլութիւնը չըլտար։ Սուրէն Պարթեւեան իբր հրապարակագիր, իբր բանավիճող՝ բաւական պախարակելի բաներ ըրաւ, բայց իր պատմութեան գեղարուեստական շնորհը արձակագիր մըն էր, եւ Սալֆօն (զոր՝ նոյն իսկ այն օրերուն ուր ինծի դէմ դարձելի պարսաւագրքոյկ մը հրատարակած էր՝ գնահատած եմ Անահիտի մէջ) իր գլուխը՝ գործոցներէն մէկն է։ Արդ, Շահնուբեան Սալֆօնէ կը յիշատակէ քանի որ պարբերութիւններ, որ ճոխ ու զեղեցիկ են, զանոնք «ինչ ինչ գրողներու դէժ գրելակերպքի, ոչ միայն «երկարարան», այլ «սխալ եւ արուեստակալ» ոճի իբր նմուշ ցոյց տալով, ու խեղճ մեռած զացած Պարթեւեանը որակելով «ուրիշ մը որ բաւական անուանի եղած է ժամանակին եւ կը կոչուի Սուրէն Պարթեւեան»։

Անհակացողութեան անդունդ մը կայ այն ամբողջ հաստատմին մէջ ուր Խնտրայի «Ենթադրաբնութիւն» լոյսը երգող մէկ էջը եւ վարուժանի «Եւ եւ կ'երթով դէպի արտիւր» լոյսին» քերթուածը կը բաղկանայ։ Հող, այդ երկու բանաստեղծներուն համար ալ ինչքիներ սիրով լի կը յայտնէ Շահնուբեան, բայց կը զանէ որ «Խնտրայի էջը հիմնուած է իրական կեանքին վրայ, միւր գուրկէ է անկէ» արդ, երկու կտորները իրարմէ ոչ միայն ոճով, այլ նիւթով խորապէս տարբեր են, թէեւ երկուքն ալ շուրջի փառաբանումին նուիրուած ըլլան։ Խնտրա, գիւղեր, իր տունէն դուրս ելլելով ու պարտէզէն դիտելով իր սենեակին մէջ փայլող լոյսը, կը խանդաղատի, վասն զի ան կեանքն իսկ է, իր կեանքը, իր մենաւոր, ցաւակոյն, եւ թանկագին կեանքը։ Թրթուռն, զմայելի, այլ եւ հիւանդ էլ մըն է (ինչպէս է ամբողջ «Ենթադրաբնութիւն»)։ մինչ վարուժան, ոչ թէ «բաղդ», այլ հոգի վարուժանը, կ'երգէ գիւցաններգական շունչով մը ո՛չ միայն նիւթական լոյսը, այլ մանաւանդ քարոյական լոյսը, հողեկան ուժը, առ կ'երգէ Արեւելքը, ուրկին բոխած է ինք եւ ուր պիտի դառնայ, Արեւելք՝ ուր արեւը ա-

ւելի պայծառ է ու ջերմ քառ Արեւմուտքի մէջ ուր ինքը կ'ապրի այդ քերթուածը զրած պահուն, Արեւելք ուր ստեղծուած են առաջին քաղաքակրթութիւններն ու բոլոր կրօնները եւ դիւանոր փիլիսոփայութիւնները, Արեւելք՝ ուր կը գտնուի իր ցեղին հայրենիքը որ լոյսն է իր սրտին։ Անհուն է տարբերութիւնը այդ երկու հաստատմաները ներշնչող կրկնակ մտայնութեան եւ զգայնութեան միջեւ. անհնար է բաղդատել այդ երկու էջը, երկուքն ալ իրենց տեսակին մէջ սքանչելի են։

Ուրիշ մէկ մասին մէջ այդ յոգուածաշարքին, ոչ թէ այս կամ այն հայ գրողէն է որ կը դատափետուի կամ կը ստորագնահատուի, այլ ամբողջ հայ գրականութիւնը. ահա՛ այդ ժխտական «մոլորանքներ»։ «Մեր գրականութիւնը ինքնատիպ չէ իր ստուարացոյն մասով, ի յայտ կը բերէ յոգնեցուցիչ միջոցառումներ»։ «Միօրինակութիւնն զատ, կամ անոր կողքին, մեր գրականութիւնը ի յայտ կը բերէ վերստեղծումի անկարողութիւն»։ Այս բացասական բանաձեւները անճիշդ են եւ անարժէք, երբ մեր բոլոր իրական գրողներուն ու բանաստեղծներուն, որ Շահնուբեան կարծածէ, աւելի բազմաթիւ են, ուղէ մարդ զանոնք կ'իրարակել, իսկ անհարապատ կամ միջակ գրողները ունէ գրականութեան մէջ միօրինակ են եւ վերստեղծումի անկարող։ Հայր փոքրացնող այդ բանաձեւները ոչ միայն անճիշդ են, այլ եւ տղեղ։ Մեր ամենէն քիչ «միօրինակ» մեր ամենէն «ինքնատիպ», ամենէն աւելի «կենսաբանական» ինքնատիպ գրողը բանաստեղծներէն մէկը, Սիւսանթոն է, երբ ի նկատի ունենանք իր լաւագոյն էջերը. արդ, ահա ինչ որ Շահնուբեան կ'ըրէ Սիւսանթոն մասին։ «Այսպէս ալ, երբ Սիւսանթոն կը նկարագրէ ջարդը քանի որ «Կարմիր լուր տաւ իր բարեկամէն», չի յարգեր «հինգերորդ տարբեր», որ է մթնոլորտը դէպքին, որ է միջավայրը»։ Հակառակն է ճշմարտութիւնը. Սիւսանթոն ունէ կոտորածի ակահատեան է եղած, բայց ոչ մէկ գրող մեր մէջ, ոչ իսկ Արեւելքն ու վարուժան, որ հայրական ողբերգութեան զանապառ էջերէն ներշնչուած էջեր տուած են՝ մերթ լաւ գեղեցիկ,

չին հասած այն ցաւատանջ, գերասուր աստի՛-  
ճանին որով Սիւրմանթօ այդ մղձաւանջային  
տեսարաններու հանդէպ սոսկումի, մորմոքի,  
կատաղութեան զոյաութեանց արտայայտիչը  
կը դառնայ. ան իր ցեղին դէմ դործուած վախ-  
րադութեանց արհաւիրելից պատկերը կը տես-  
նէ իր մեծ բանաստեղծի ներշնչեցածքն Բնաշ-  
ղով ու մտայլ զեղեցկութեամբ տողերու մէջ  
ամենակենդանի գոյներով կը նկարէ :

Հայ գրողներու նոյն իսկ ամենէն հոշակա-  
ւորներուն մեծամասնութիւնը վար դարներու,  
նսնձացնելու տիրական հակումը, հայ ժողո-  
վուրդը (քանի մը սակաւաթիւ բացառութիւն-  
ներէ զատ) միջակ, անխելք, անտաղանդ ցոյց  
տալու յամառ ձգտումը, դոր կը գտնենք Շահ-  
նուրի մէջ, եւ կը համարիմ ոչ միայն անհիշող,  
այլ եւ, կը կրկնեմ, մեծապէս վնասակար, իբր  
պարտուողական, վնասողցուցիչ, հայ.նոր սե-  
րունքս եւ՝ Պղզէն պաղեցնելու, անոր հանդէպ  
դայն արհամարհող դարձնող ուղղութիւն մը :  
Եւ այդ ընդհանուր տեսակէտով է որ իմ այդ  
մասին շատոնց ի վեր ունեցած եւ մերթ արդէն  
մեղմ բայց յստակ կերպով արտայայտած վե-  
րապահումներն տաղանդաւոր վիպասան Շահ-  
նուրին տկար ու սխալ թնադատութեանց մա-  
սին, Անահիտի վերջին թիւին մէջ՝ իր այդ  
միտակած մենամոլութեան հետզհետէ աւելի  
ծայրայեղօրէն կծու դարձող արտայայտու-  
թիւններէն ջղայնացած՝ աւելի սուր ձեւով մը  
բանաձեւած էի :

Պ. Գեղամ Ֆէնէրճեան, Ապագայի իր յօդ-  
ուածին մէջ՝ խորապէս կը սխալէր փաստարկե-  
լով թէ Նախանջին մէջ եթէ վիպասանը իր ըս-  
տեղածած անձնաւորութիւններէն մէկուն բերնով  
«Հայը անուշ է, անծին, անպտուղ», շեւրքե-  
ններն են մեր բոլոր պապերը», «Նարեկը Հա-  
յոց ամենէն զգուշի, սխալ, վատառողջ եւ ան-  
բարյոյական գիրքն է» Կ'ըսէ, ատունք հեղինակին  
չին կրնար վերադուրիլ, այլ ճանփորձ եւ յա-  
խուռն երիտասարդի մը որ խմած է եւ անբը-  
նական ու exalté վիճակի մէջ կը գտնուի»,  
եւ կը գոչէ՝ «Ո՛ր է տեսնուած որ վիպասան  
մը ամբաստանուի իր հերոսներուն բերին մէջ  
զրուած խօսքերուն համար» : Ը. Պ. Ֆէնէրճեան,  
ցոյց տալու համար թէ Շահնուր համաձայն չէ

իր հերոսին այդ քամահրական խօսքերուն, մէջ  
կը բերէ Սուրէնին մէկ ընկերոջ բացազանչու-  
թիւնը՝ Նարեկացիին դէմ հայհոյանքները լսե-  
լէ յետոյ՝ «Ça dépend mon vieux» : Ը. Նաեւ  
Պ. Ֆէնէրճեան կը յիշատակէ Նախանջին վրայ  
Անահիտի մէջ դրած երկար դրադատականիս  
մէկ հատուածը ուր մեղադրած էի զայն իր  
զլխաւոր հերոսին՝ Պետրոսին՝ բերնով Փրանս-  
ական ազգին ամենածանր նախասիրներն ուղ-  
ղած ըլլալուն համար («Ճրանսացի չէիք ըլլար,  
եթէ բող չըլլայիք») : Վիպասանի մը կարելի չէ  
անշուշտ վերագրել իր բոլոր հերոսներուն ար-  
տայայտած բոլոր զգացումները, բայց Սուրէ-  
նը Նախանջին մէջ (ինչպէս եւ Պետրոսը) հե-  
ղինակին յայտնապէս նախասիրած տիպարներէն  
է, ու մարդ կը զգայ որ անոր այդ կարծիքները  
հեղինակին մտածումը կը ներկայացնեն, չա-  
փազանցուած ձեւով մը, բայց խորին մէջ հե-  
ղինակին մտածման հետ խնամուլթիւն ունին :  
Արդէն հեղինակը, վէպին այդ մասին մէջ ուր  
Սուրէն հայ ժողովուրդի նկատմամբ իր ժրի-  
տական կարծիքները կը յայտնէ, կը գրէ՝ «Ներ-  
կաներէն ո՞մանք անընդունակ էին չափազանց-  
ած ճշՄԱՐՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ըմբռնելու, եւ նե-  
ղացան Սուրէնի խօսքերէն», իսկ Սուրէնի մէկ  
ընկերոջ «Ça dépend, mon vieux» թոյլ վերա-  
պահումը բնաւ չի սրբեր Նարեկացիի պէս հայ  
հանճարեղ քնարեզակի մը դէմ հայ վիպասա-  
նի մը զլխաւոր հերոսներէն մէկուն բերնով ար-  
ձակուած հայհոյանքին տգեղութիւնը : Խնդի-  
րը Նարեկացիին աշխարհաւայեացքն ընդունե-  
լու կամ ընդդունելու վրայ չէ. եւ ինքս միտախ-  
բական հաւատացեալ մը չեմ. Նարեկացիին մէջ  
մեծ բանաստեղծն է, հայ խօսքի կախարդներէն  
մէկն է, որ կը սիրեմ : Անաթօլ Պրանս ազատա-  
խոհ էր, բայց խորին յարգանքով մը կը խօ-  
սէր Պոսիւի լեզուին ու ոճին վրայ : Միւրոյն կը  
պաշտէր Փաքալը : Շահնուր չի սիրեր Նարե-  
կացին. իր մէկ յօդուածին մէջ, որ 7-8 տարի  
առաջ Զուլաքիոյ մէջ երեւցաւ, բացէ ի բաց  
դատադիտած է Նարեկացին իբր միտախբակա-  
նութեան տարածիչ շարոյց մէջ, իբր հայ կո-  
րովը, գլխադրականութիւնը շատող, զայն վե-  
րացեալ, երազող հօտ մը դարձնող. այդ նոյն  
յօդուածին մէջ է որ Հայոց Աստուածը Բիթի-  
փիոս, այսինքն չնչին, տկար, հասարակ (իր

ժողովուրդին պէս) յորջորջուած է (1) :

Վիպասանի մը կարելի է վերապրել զէթ համաժողովեան մեծ բաժին մը իր Հերոսներէն այսինչին կամ աշինչին արտայայտած զաղափարներուն հետ, երբ նոյն վէպին ուրիշ մէկ Հերոսը աւելի ուժեղ ու ջերմ հակաճառումով մը չի Հերքեր այդ զաղափարները, եւ երբ այդ զաղափարներուն տարածումը վէպին միծնցով՝ կրնայ փնտսել ժողովուրդի մը կամ դատի մը: Փիէր Պրնուա իր L'Oublié վէպին մէջ իր կողմէ Հայոց դէմ բան մը չի դրած, իր բեմի վրայ դրած անձնատուութիւններն են որ կ'ըսեն թէ վայրագ ու խորամանկ Հայերն են որ խեղճ միամիտ Թուրքերը կողոպտած ու կոտորած են. կրնանք «Վիպասան է» ըսելով Պրնուան այդ գործին մէջ թրքամուլ ու հակահայ համարել: Արդպէս ալ համարեցանք զինքը, եւ այդ հիման վրայ ես այն ատեն Պրնուայի դէմ ամբողջ յողուած մը գրեցի, զոր Պարէ իր Ղէվէր թերթին մէջ հրատարակեց: Ինքն իսկ Պրնուա ազնուօրէն ընդունեցաւ որ այդ վէպին մէջ սխալ

եւ անարդար դէրք բռնած էր Հայոց հանդէպ եւ զարմանեց իր սխալը՝ Վէրժէի վէպին Քրանսերէն թարգմանութեան յառաջարանը գրելով, ու լսեցի որ հրատարակելու վրայ է հասարակական ոգիով գործ մը: Նկատեցիք արդէն որ Նահանգին մէջ հեղինակը ինքն իսկ ճշմարտութիւններ կ'անուանէ Սուրէնին զաղափարները. ճշմարտութիւններ չափազանցուած. կարելորդ՝ զոյականն է, ճշմարտութիւն: Հայ ժողովուրդի եւ Նարեկացիի մասին Սուրէնի ըսածներուն մէջ ոեւէ չափով ճշմարտութիւն կա՞յ: Ո՛ր: Հայը երկարատեւ զօրութեան տիրացած մեծ ազգերէն մէկը չէ եղած, բայց՝ թէեւ անցեալին մէջ ունեցած է քաղաքական ու զինուորական մեծութեան փառաւոր շրջան մը, եղած է՝ Արշակունեաց հարստութեան անկումէն յետոյ՝ փոքր ժողովուրդ մը որ մեծ յատկութիւններ ցոյց տուած է, մեծ գործեր կատարած կամ արտադրած է, միջ դէմքերու ծընունդ տուած է. չէ եղած երբեք միջակ, տրժդոյն, տկար, ամուլ: Հաղարարութիւններ է

1) Անա՛ քանի մը հաստատումներ այդ հին յօդուածէն.

«... Հայն իր Աստուծուն տուաւ ի՛ր դիմագիծը եւ ան եղաւ քիթփփիս Աստուծո: Քրիստոնեայ աստուածներուն ամենէն անկարը, ամենէն անարիւնը, ամենէն վատոյժը, ճիշդ ժաղովուրդին պէս»:

«... Եւ դուն, երէկի սերունդ, քարդուած սերունդ, կ'ուրամա՛ քե՛զ ալ: Բացի ձեր մէջը գտնուող մէկ քանի կայս արուեստագէտներէ, յուզ չէիք կրնար չլարդուիլ. ո՛վ ապրիլ 11եաններ: Ի՞նչ պէտք էր որ քարդուալէի, քանի որ ամէն բան քրիի ստոր համար...»:

«... Մենք Պարսիկէն առեք եմ խուրձ մը բառ՝ քաթալիկ մասնագիտութիւնը գողնալով: Յայները մեզի տուեր են քանի մը չատուած, բայց մենք գանձեմ ձգեք եմ մարմարի մէջ, առանց անոնց միս և ոսկոր հագցնելու. առանց գանձեմ մեր հողին. մեր արև իմ պատշանցնելու. չենք մարմար, կտկորցնիս է մնացեր: Նազովեցիկին յանձնարարեալ քաղքով զրկած քիստաղեութիւնը միայն Տէրը գիտէ թէ ինչ

վիճակի մէջ եմ ձգած: Désire verbal է բռնուած այն գիշացած միտքը որ Նարեկացի կր կոչուի, երբեք չէ կրցած քաթալցել Սուրբ Գիրքի հիմնական կէտերուն: Մարդկայինը չը կայ իր գործին մէջ, այլ կան անքիւ չնչազարդեր: Եւ մենք կուրացած եմք, եւ մենք շրացած եմք ոճի ու յեղձի այդ չնչազարդերէն: Ուրիշ շատ քաներու հետ մէկտեղ, Նարեկացի մէջ հասկցած որ մահացաւ մեղք է, հակաքրիստոնեայ ըմբռնում է միսը ուրանալը, միսին չհացումը պահանջելը...»:

«... Ինչո՛ւ համար Հայաստանցի կինը այնքան տգեղ եւ բրած. կարծես կռոյ մըն է. ոչ մէկ շնորհ վրան, ոչ մէկ գիտակցութիւն կընդունան մարմնի հրաշալիքին...»

«... Բայց մանաւանդ (Հայը) չկրցաւ ընտրել յաւագոյնը այն իտէլաներուն զորս արեւմուտքը իրեն կ'երկարէր: Անա այդպէս է որ Հայը իր կիսավայրենի, անասնական վիճակէն դուրս չկրցաւ ելլել ոչ միսին մամրով, ոչ սիրտին մամրով, ոչ ալ իմացականութեան մամրով...»:

վեր գոյութիւն ունեցող ժողովուրդի մը դրա-  
կանութեան մէջ միմիայն ինտրան, Զօհրապն  
ու Օտաննը՝ պարզ տարտամ առածդականն եւ  
այլմով մը սահմանափակուած՝ իրբււ արժե-  
քաւոր զարդէտ տեսնելը (անոնք ալ ավա-  
րտոն), այդ ժողովուրդին համար յարկանք ու-  
նենալ չի նշանակեր. (Պ. Ֆէնէրճեան ղէջ տե-  
սակի « փաստաբանութիւն » է որ կ'ընէ այդ  
երրեակիրն կրած եւ այլմին մէջ pour les besoins  
de la cause իր կողմէ Մեծարեանց, Վարու-  
ժան, Թէքէեան, Դուրեան ողմեցնելով. Ծաւ-  
նուր մէկէ աւելի անդամ այդ երրեակին է մի-  
այն որ կը յիշատակէ իբր բացառութիւն, ու  
նկատելի է որ այդ շնորհ գտնող խմբակին մէջ  
ոռւէ արեւելահայ չկայ. իր պատմութեան  
մէկուն Հերոսին թուիլի ոտքերը ատուուն, ան-  
կողմին վրայ, ղէպ է պատուհանը երկնցած,  
իրարաւ. հետ ուստաիայերմէ կը խօսին, ինչ որ  
քօմփիլման մը չէ անշուշտ Վահան Տէրեանի եւ  
Իսահակեանի ծախարհաբարին...):

Գարլով Նահանգին դիւաւոր Հերոս Պետրո-  
սին մէկէ աւելի անգամ Փրանսական ազգին ղէմ  
արձակած խաղաղական խօսքերուն, Պ. Ֆէնէր-  
ճեան կը սխալի դարձեալ յայտարարելով թէ  
այդ անվայել անարդանքները խաբուած սիրոյ  
մը խելակորոյս ճիշդն են ու Հեղինակը բաժին  
չունի այդ աղեղութեան մէջ. վկային սկիզբը,  
երբ ղեռ ձխարուած սէջը չկայ, Հեղինակը կը  
դըէ (էջ 15). « Նախապէս բողանոցի մը նման-  
ցուցած էր իրենց խանութը, գայթակղած ու  
զարհուրած՝ կրննու այդ արտասովոր համար-  
ձակութենէն, լարչութենէն, ներկէն, հաղուստ-  
ներէն: Իրեն խորթ թուեցաւ փարեղունիներու  
մօտ ամօթխանութեան այդ պակասը, բայց յե-  
տոյ սկսաւ կամաց կամաց վարժուիլ եւ առաջին  
օրերու այն հետաքրքրութիւնը որով կը հետե-  
ւէր հաղուստներու եւ ներքաշապիկներու ան-  
կումին, նուազեցաւ: Եւ խորհելով որ հաս. բոզ  
չկայ, ճամբի որ քայր կիմերը իրարու կը մտա-  
նին, առանց խորունկ փորձուելու, իրենց լու-  
սանկարչատունը նմանցուց բաղնիքի: »

Ետտ թույլ է դարձեալ Պ. Ֆէնէրճեան երբ  
կը ջանայ պաշտպանել Ծաւնուրի այն պար-  
բերութիւնը ուր Բաֆֆին, Ահարոնեան եւ Սըմ-  
բատ Բիւրատ մէկ ղծի վրայ դրուած են. « այս  
երեք անուններուն զուգակցութիւնն իսկ, կը

դըէ, իր անակնկալով՝ այս պարագային մէջ  
խմատ մը ունի: Ան կը նշանակէ՝ եթէ ճիշդ է  
որ Սմբատ Բիւրատ չի նմանիր Բաֆֆին եւ  
Ահարոնեանին, այս վերջինները սակայն շատ  
անգամ կը նմանին Սմբատ Բիւրատին: » Ո՛չ,  
Բաֆֆի եւ Ահարոնեան, նոյն իսկ իրենց տղար,  
անյաղող էջերուն մէջ, անկեղծ են, զրադէտ  
կը մնան, Սմբատ Բիւրատին պէս հասարակ  
թերթանդիր մը չեն դառնար: Իսկ ըսել թէ,  
ինչպէս կ'ընէ Պ. Ֆէնէրճեան, « այդ միացումը  
եղած է մանաւանդ ոչ թէ արուեստի եւ դրա-  
կանութեան տեսակետով, այլ վաւերաբնութիւն  
տեսակետով, անխմատ խօսք է: Բաֆֆի իր  
վէպերը դրած է ժամանակակից հայ ազատա-  
դրական պայքարի թուր վաւերաբնութիւնն աւ-  
տալ. իսկ Ահարոնեանի լաւագոյն գրուածքնե-  
րը այդ վաւերաբնութիւնն հանուածները չեն,  
թէեւ այս վերջիններուն մէջ ալ կան որ արժե-  
քաւոր են իբր դրական էջեր, ու ծանորէն կը  
սխալի Պ. Ֆէնէրճեան երբ քիչ յետոյ կ'ընէ՝  
« Ամբողջ ուսումնասիրութեան մէջ՝ վերջին  
ծալը երկրորդական կէտ մըն է այս շարայա-  
րումը: Ինչ պիտի փոխուի այս երկար յօդ-  
ուածաշարքին մէջ եթէ այնտեղ ջնջէնք Սըմ-  
բատ Բիւրատի անունը: Ենչքին Հիմերը ուրիշ  
տեղ են, եւ այդ Հիմերը ամուր են: » Երկրոր-  
դական մանրամասնութիւն չէ այդ հատուածը.  
Ծաւնուր կ'ուզէ ցոյց տալ թէ հայ ժողովուրդը  
սխալած է Բաֆֆին իր հարկաբանական ատթիւ.  
պանծացնելով, թէ Ահարոնեանին մեծ դրա-  
դէտի համբաւը անհիմ է եւ. թէ այդ թուրին  
մէջ ինք է միայն ճիշդ տեսնողը, թէ Հայոց մէջ  
մտաբանուած դրական համբաւները ամենամեծ  
մասամբ խախտու են, թէ ամբողջ հայ ազգին  
մէջ հաշիւ երեք Հոգի (եւ այն) կ'էլլէ, ու ար-  
ժանի են դրադէտ անունին. իր « ընդադատա-  
կան » յօդուածներուն Հիմքը կազմող պարտը-  
ւողական, վատառողջ թէգն է որ այդ պարբե-  
րութեան մէջ կը փոռի դարձեալ, եւ այդ թէ-  
ղը սխալ է եւ վնասակար:

Արեւի մէջ, Վահան Թէքէեան երկու յօդ-  
ուած նուիրեց այս Ծաւնուրեան հարցին. եր-  
կուքին մէջ ալ, ան՝ իբր ճշմարիտ դրական  
մարդ՝ խնդրը կը ղնէր զուտ դրական Հոգի  
վրայ, փոխանակ մեր Երբ. Վարչութեան պէս  
անոր հանդէպ բոլորովին անտեղի կեցողով կու-

սակցական զիրք բռնելու: Այդ յօդուածներով իր յայտնած կարծիքներուն մէկ մասին համաձայն չեմ: Իր առաջին յօդուածին մէջ, պատասխանելով Յոլսարիքի մէջ երեցած գրութեան մը որ Ծանուորի դէմ մոլեգին յարձակումներ կը պարունակէր, յայտարարելով չանդերձ թէ «Բաֆֆին ու Ահարոնեանը Սմբատ Բիւրատի քով զենքը աններելի էր», կը պաշտպանէր Ծանուորը լսելով թէ պէտք չէ արգիւններ մեր երիտասարդ գրողները բնկալիս համբաւներ տալայել փորձել, երբ Ֆրանսացիք ունին քննադատներ որ անխնայ զկր բարբտեն իրենց Հիւկոն, Զօլան կամ Տօւլսն: Երկրորդ յօդուածին մէջ, գոր կը տիտղոսէր Գլխակամ խնդիրներ, յայտարարելէ յետոյ թէ մենք իսկական քննադատութիւն չունինք (բաց ի՛ երբեմն՝ Օլականէն), թէ մեր քննադատութիւնն կատուի եւ մուկի ձայնն կը լսուի (?), կ'ընդունէր սակայն որ Ծանուորի յարձակմանց մէջ չափազանցութիւններ եւ անարդարութիւններ կան, բայց թէ պէտք չէ՝ ինչպէս բոլոր էի ես՝ ծանր բառերով յայտնել մեր անհամարժեքութիւնը, որովհետեւ Բաֆֆի, Ահարոնեան, Զարգարեան եւ Օլական ոչինչ կը կործնեն Ծանուորի յարձակումներով, այլ կը շահին, աւտով իրենց թոյլ մասերէն կը գտնենք անոնց գործը եւ առողջ մանրուն վրայ աւելի կը հիւսնանք, եւ Ծանուորի այդ կրքոտ, յանդուգն քննադատութիւնն ալ ինքն իսկ՝ իբր կենդանի ու ինքնատիպ արտադրութիւն՝ շահ մըն է մեզրականութեան համար:

Ասոնք գրադէտի տեսութիւններ են, չանկան, իսկատիպ, բայց ոչ բոլորովին ճիշդ ու մանաւանդ մեր ժողովուրդին ալմեան կաշտութեանը չպատշաճող: Մենք — անպա՞մ մը եւս կ'ըսեմ, — Ֆրանսացւոց ամէն մէկ բրածր կէտ առ կէտ չենք կրնար կրկնել. անոնց եւ մեր վիճակը շատ տարբեր է. անոնք բազմաթիւ, իրենց երկրին մէջ ամուր նստած, հփքող մըն են, ամենէն ծալրայեղ, ժխտական դազափարները՝ իրենց մտաւորականութեան մէկ փորձամասնութեան կողմէ կրնան արտայայտուիլ, առանց վնասելու իրենց ազգային գոյութեան: Մենք դժբաղդ ժողովուրդ մըն ենք, որուն մէկ ստուար մասը ցրուած է օտար երկրներ. պէտք չէ որ մեր նոր սերունդը, արտասահմանի

մէջ մանաւանդ, տարուի ինքնարձամարհական, վհատեցուցիչ քարոզութիւններէ: Պէտք չէ անշուշտ որ մեր չունեցած մեծութիւնները վերացրենք միշտ եւ կամ մեր ունեցած արժէքները չափազանցենք. բայց մեր ունեցածը նսեմացնելը ոչ միայն սխալ է, այլ յանցանք: Կր յիշեմ որ տարիներ առաջ, երբ թէ՛ քեան Փարիզ կը գտնուէր, Ալեքի մէջ տեսայ Նիկողոս Սարաֆեանի մէկ յօդուածը որ կ'ըսէր թէ Ալեքան, Պէլիկիթայեան, Գրիգոր Ոսեան, Ռ. Պերպլեան, Թերզեան անարժէք գրողներ էին. «Ինչո՞ւ հրատարակէր են այս անիմաստ յօդուածը» հարցուցի իրեն: «Քեզ չեմ հարկ տալ իմ խմբագրականութեան օրով եկած էր, պատասխանեց. չհրատարակեցի, բարակի մը մէջ նետեցի. կ'երեւայ թէ ձեռագրի պակասէ նեղութեամբ, գտեր են զայն ու հրատարակեց»: Այսպիսի գրուածքներ չհրատարակող թէ՛ քեանն է որ աւելի մօտ կը գտամ ինձի քան Ծանուորի «յանդգնութիւնները» խրախուսողը: Ֆրանսացւոց մէջ Հիւկոն կամ Զօլան «ըզբողոր» անոնց բուն լուրջ քննադատները չեն, ոչ ալ իրենց լուրջ թերթներուն մէջ է որ կ'երևան այդ տեսակ յօդուածներ. այդ ծայրայեղ կարծիքներուն իբր թատերաբեմ՝ կան մանաւոր հանգստներ կամ օրաթերթներ, ուր կ'արտայայտուին զարնող թափող ինչ ինչ երիտասարդ կամ տարեց կրքոտ գրողներ, — ինչպէս եւ Իտալացիք ունեցան արտատոց զպոքոք իրենց ապագայապաշտներուն որ կը գրէին թէ մուշկոնները այրուածն է, որպէս զի նոր տաղանդներ հիններէն չաղուին եւ բացարձակապէս նոր ու արդիական գործեր արտադրեն (?): Եթէ Ծանուոր այդ կարծիքները յատնէր Մեքէ իսկատիպ — ու դժբաղդաբար վաղեցուցիկ — երիտասարդական հանդէսին մէջ, ես ոչինչ պիտի գրէի եւ կամ մեղմօրէն պիտի քաջբէլի գիներ: Բայց ան իր արտատոց գաղափարները — արտատոց եւ ոչ թէ իրապէս յանդուգն, ինչ որ Ալեքսան Ծարբեան, ողջամիտ երիտասարդ բանաստեղծը, յառ լաւ ի վեր հանեց Ալեքին տուած իր յստակ յօդուածները, — եկաւ յայտնել, կրկնել, փոխ օրկաններէն մէկուն մէջ կուսակցութեան մը, որ ինքիւնք կը համարէ — եւ իրաւամբ — ամենէն շրջապատեցն ու ողջախոհ: Բայց ինչքան ալ թէ՛ քեանի յօդուածները պարունակեն

մասեր որոնց համաձայն չեմ, անոնք Պ. Ֆե-  
նէրճեանի յօդուածն շատ բարձր են, Շահնու-  
րի ամէն մէկ ըսածը ճիշդ ցոյց տալու չեն ճրդ-  
նիր, կ'ընդունին որ անոնց մէջ սխալ տեսու-  
թիւններ կան, բայց ըստ Թէքէեանի՝ պէտք է  
ձգել որ այս տեսակ խանդավառ (հոգ չէ թէ  
ժխտականին մէջ խանդավառ) քննադատութիւն  
մըն ալ տուննանք: Չեմ ծածկեր որ գրականին  
մէջ խանդավառութիւնն է որ կը նախընտրեմ  
ես:

Պ. Ֆէնէրճեան, կը զգամ, Շահնուրի այս  
կարգի յօդուածներուն իմ դատարկտումէս կը  
լղջայնանայ ուրիշ մտածումով մըն ալ, զոր չէ  
արտայայտած, եւ որ հետեւեալին է. — Շահ-  
նուր իր այդ յօդուածներով Դաշնակցութիւնը  
հարուածելու, վարկաբեկելու, ծիծաղելի դար-  
ձնելու կը նպաստէ, ուրեմն կուսակցական  
տեսակէտով ալ ծառայութիւն կը մատուցանէ  
մեր մամուլին. ինչո՞ւ տկարացնել անոր հար-  
ուածող ձեռքը: Ահաղիս սխալ: Տարախտ կու-  
սակցութեան մը դէմ պայքարի ամենէն ազեղ  
ու թոյլ ձեռն է ատ: «Դաշնակցականները Հայ  
չեն, մարդ չեն» պոռալը պատաւ կնկան բաժ-  
բասանք է: Եւ եթէ դաշնակցական գրչակներ  
տարներով մեղի դէմ այդպիսի Հայճոյանքներ  
տեղադրուած են, ատիկա պատճառ է որ չէ որ  
մենք անոնց այդ թերութիւնը կապկենք: Ռու-  
բէն Զարդարեանը, Աւարոնեանը, Սիւսմանթօն  
(եւ դաշնակցականի տեղ գրուած Բաֆֆին) վար  
դարները, նոյն իսկ Քաղցրը՝ Վարուժանը Ինտ-  
րային հետ համեմատելով պզտիկցնել ջանալը,  
ոեւէ չափով Դաշնակցութիւնը տկարացնել չէ,  
մեղ տկարացնել, մեղ անպատուել է: Ճշմարիտ  
գրադէտն ու բանաստեղծը, կոշուի Թումանեան  
կամ Զարեհը, Թէքէեան կամ Սիւսմանթօն, Աւա-  
րոնեան կամ Իսահակեան, Բաֆֆի կամ Ալի-  
շան, իրենց բուն գրական գործերուն մէջ ա-  
մէն կուսակցականութենէ վեր կը բարձրանան,  
կը դառնան ներկայացուցիչները ազգին հոգ-  
ւոյն ու հանճարին: Ասիկա չհասկցողը՝ բուն  
գրական քննադատութեան — ու նաեւ ճշմա-  
րիտ կուսակցական գործունէութեան — անդի-  
տակ կը մնայ:

Պ. Ֆէնէրճեան իր յօդուածին մէջ տեղ մը  
կ'ըսէ. «Անխնայ են Շահնուրի հարուածները,  
եւ անոր բացած վէրքերը յաճախ խորունկ են,

որովհետեւ կը սփրէ ան» ու կ'աւելցնէ՝ «Դիւ-  
րին գործ է ամէն տեղ վարդեջուր թափել եւ  
ամենուն առջեւ խունկ ծխել. բայց թող ներուշ  
մեղ ըսել թէ ատոր մէջ չէ որ կը տեսնենք աղ-  
գային ոգւոյն ամենէն պայծառ բացը» Երկ-  
րորդ պարբերութիւնը կը թուի ինծի դէմ ուղ-  
ղւած ըլլալ, ուրիշներ ալ մերթ զիս ցոյց տը-  
լած են իբր ամէն գրուածք սիրուն դատող, ա-  
մէն գրողի կամ արուեստագէտի ծափ դարնող,  
եւ ատիկա ամենէն անհիմն է և ապուշն է մեղա-  
դրանքներուն: Գոնէ Պ. Ֆէնէրճեանն ատիկա  
կրկնած ըլլալու չէր իր այդ յօդուածին մէջ  
ուր վարդեջուրէ բոլորովին տարբեր մեղանով  
մը գրուած մէկ քննադատութիւնովս կը դա-  
դի: Ես խանդավառ գրուածող մըն եմ ամէն  
իրական զեղեցկութեան զոր կը նկատեմ նոր  
կամ հին գործերու մէջ (ու եղած են բաւական  
թուով այդպիսի զեղեցկութիւններ զոր ուրիշ ո  
եւ է մէկէ առաջ տեսած կամ գտած եմ եւ երե-  
ւում հանած), բայց եւ դիպցած եմ միշտ տեւ-  
նել ու մատնանել ընել, ի հարկին շատ խիստ  
բառերով, ինչ որ տկար է, անհարգաւոր է,  
կեղծ է, ազեղ է: Կծու քննադատութեան տե-  
սակին պատկանող իմ գրուածքներս եթէ հա-  
ւաքենք, Պ. Ֆէնէրճեանի ամբողջ գրական ար-  
տագործութեան տասն անգամ ստուար հատոր  
մը կրնան կազմել: Եւ սակայն, ինչ որ տարօրի-  
նակ հակասութիւն մը կը ձեւացնէ իր յօդուա-  
ծին մէջ, վերեւ յիշուած հատուածէն յետոյ  
իր վերջաբանին մէջ դրած սա հատուածն է  
(ուր անհակացողութիւնն ու անազնութիւնը  
կը քցին իրարու հետ). «Բոլոր սրտի տէր մար-  
դիկը ամենախոր մեղամաղձոտութեան մէջ պի-  
տի միջոցին տեսնելով Հայ համաբուստը գը-  
րագէտ մը որուն յինամեայ գործունէութիւնը  
կը տօնելի այս պահուս ամէն տեղ եւ որ աննե-  
րելի քարկոծուի մը կ'ենթարկէ իր մէկ պաշ-  
տօնակիցը, հեղինակ ճամնէն արտակարգօրէն  
հզօր ու ինքնատիպ գործի մը»: Մէկդի դենք  
սա հրաշքը որով միշտ վարդեջուր թափող ու  
խունկ ծխողը՝ յանկարծ իր երիտասարդ պաշ-  
տօնակիցները քարկոծող մը կը դառնայ: Ի՞նչ  
պէս կ'ըլլայ որ երբ Շահնուրը, իր ամբողջ աղ-  
ղը «մտածման տեսակէտով առուր հացի կա-  
րօտ», Ռ. Զարդարեանը «միջակ գրադէտ», Սի-  
սմանթօն «մթնոլորտէ դուրի», Վարուժանը

«քաղցր բայց զբքական», Բաֆֆին ու Անարոն-  
եանը «խեղճուկ արուեստագետ», Օշականը  
«կեղծ հոճա» հուպկող Շահնուրը, ասով իր  
զսիրող սրտին» ապացոյցները կուտայ,  
ես երբ Շահնուրին զրական զործին մէկ որ-  
մասը — անտարակաւսեօրէն քննադատելի  
մաս մը, — եւ միայն այդ մասը՝ կը քննադատեմ,  
սիրոյ ապացոյց չէ որ կուտամ այլ «բարկօծող»  
հետոս հոգիի մը... Եւ ո՞ւր էք տեսեր որ  
Շահնուրին քննադատական էջերուն տկարու-  
թիւնն ու մերթ տղեղութիւնն ի վեր հանած ա-  
տենն, ես անոր վերադարձ ըլլամ իր ազդին  
հանդէպ ստելութիւն։ Ատ պակաս էր որ եւ՛  
տասարդ Հայ մը, այն ալ զբաղէտ, սէր չու-  
նենար իր մօրն ու հօրը ցեղին հանդէպ, մա-  
նասնդ այն բոլոր աշուար աղէտներէն ու ա-  
նորդարութիւններէն յետոյ որոնց այդ ցեղը  
ենթարկուեցաւ։ Ինչ որ անոր կը վերադրեմ ու  
կը մեղադրեմ, յարգանքի պակասն է, եւ աշ-  
խարհիս բոլոր Ֆէնէրճեանները չեն կրնար, —  
ոչ նա «Սաւան, Զօհրապ, Ինտրա, եւ այլն»  
դարբերութիւնը, — ատկեա հերքել։ Պ. Ֆէ-  
նէրճեանին ու Շահնուրին ծնէլէն առաջ, ես  
սկսեմ եւ գնահատուի իւրախումբէ մեր զրա-  
կանութեան մէջ յայտնուող բոլոր նոր ու իրա-  
կան տաղանդները, եւ անկից ի վեր ալ կեան-  
քիս մեծագոյն հաճոյքներէն մին համարեմ եմ

թէ՛ հին, անծանօթ մնացած, կամ մոռցուած,  
զրական զեղեցիկ զործեր, եւ թէ՛ նոր երևան  
եկող, զեռ շնամարում, շրմբունում կենսա-  
լից տաղանդներ մասնանիլ ընել ու լոյսի մ՛  
դնելը։ Հիմայ, յիսուն տարուան պործունէու-  
թիւնէ յետոյ չէ որ աշղ ուղղութիւնս պիտի փո-  
խեմ։ Ինչ որ կայ Շահնուրի զրական զործին  
մէջ արժէքաւոր, իր առաջին վէպին վրայ դը-  
րածէս մինչեւ վերջին քրոնիկիս այդ հատուա-  
ծը, ու այդ հատուածին մէջ իսկ, շատ լաւ տե-  
սած ու ոեւէ մէկէն աւելի ջերմութեամբ գիտա-  
հատած եմ, ու պիտի միշտ շարունակեմ գիտա-  
հատել։ Իր զործին տկար մասերը ցոյց տայն  
ու զինք հրաւիրելու որ վաղ անցնի մեծիւսիկ  
քննադատի, կամ աւելի հէլդ՝ միճոսացի, մե-  
նամոյութեանն, եւ իր վիպոյի տաղանդին —  
որուն շքեղ ու անմահ արտայայտութիւններն  
են նախադիւրս բազմաթիւ յաջող էջեր, կամ  
Պեճեղ մը ամուլ սիրտի եւ Յարալեզներու դաւա-  
մաւորութիւնի աէս նորալէպներ — նորանոր  
ապացոյցները տալու նուիրէ իր ուժերը, ահա՛  
այդ երիտասարդ զրաղէտին հանդէպ ցոյց տը-  
րած իրական սիրոյ փաստը։ Այդ է, Շահնու-  
րին նկատմամբ, ու Հայ Գրականութեան ալ  
նկատմամբ, բոնուելիք ճշմարիտ բարեկամու-  
թեան դրբը։

Ա. ԶՊԱՆԵԱՆ

Յ. Գ. — Այս յօդուածս ամբողջութեամբ  
շարունակէն ու կէսը տպուելէն ետքն է որ իմա-  
ցայ, խորին ցաւով, թէ Շահնուր, զոր քանի  
մը շարաթ առաջ տեսեր էի առողջ, նորէն ծանր  
հիւանդ ինկել ու հիւանդանոց փոխադրուել է։  
Անխորտ է անշուշտ ինծի համար՝ իր հիւան-  
դութեան վերադարձման հետ զուգադիպումը  
այս յօդուածիս որուն մէջ անոր զրական զոր-  
ծին պակասաւոր մասերուն վրայ կ'արտայայ-  
տուիմ։ Պէտք չեմ տեսներ սակայն յետաձգելու  
հրատարակումն այս յօդուածին որ անմնական  
խնդիրներէ շատ վեր, ընդհանուր տեսակէտնե-  
քով Հայ ժողովուրդին համար կարեւոր հար-

ցերու վրայ կը հիմնուի եւ որ արդէն կ'ուղղուի  
ո՛չ թէ Շահնուրի անձին ու զրական տաղան-  
դին դէմ, — անոնք ինծի միշտ կը մնան սիրե-  
լի, — այլ իր տաղանդին հարազատ արտայայտ-  
մանը միասող քովընտի ու պիտակ արտադրու-  
թեանց եւ իր թերութիւնները պատպանելով  
զանոնք զարգացնողներուն դէմ։

Երբ Շահնուր 5-6 տարի առաջ առաջին սուր  
տաղանդն ունեցաւ աղէ հիւանդութեան, ես  
ինքս պարտք համարեցայ հարկ եղած դիմում-  
ներն ընելու, որպէս զի հայթայթուէին նիւթա-  
կան միջոցները որ անհրաժեշտ էին իր սանա-  
թորիւմ մը փոխադրուելուն, եւ ան հարաւային

Ֆրանսայի մէկ դարմանատունը մնալով 7 — 8 ամիս՝ վերանորոգուած ու կազդուրուած դարձաւ փարիզ։ Հիմալ ալ, հրապարակաւ կոչ կ'ուղղեմ փարիզի Հայ Կարմիր Խաչին, Բարեգործականին եւ զրատէր անձնաւորութեանց. մեծատաղանդ Հայ երիտասարդ վիպա-

սանի մը կեանքը թանկագին է ամբողջ Հայ Ժողովուրդին համար. պէտք է միջոցներ հայթաթել որպէս զի հիւանդանոցէն ելլելուն Շահնուբ կարենայ երթալ սանաթորիոմ մը եւ երկար մը նալ հոն։

Ա. Զ.

## ՎՐԻՊԱԿ

Անահիտ, Թ. տարի, Թիւ 6.— էջ 17, ԱՐԵ-ԻՆԼՔԻ ՏԱՂԵՐ, ԻՐԻԿՈՒՆ, տող 5, միմաբէն, ուղղել՝ մեհարին։ էջ 19, ՊՐՈՅԵՐԵՍԻՈՍ, տող 3, երկաթէ շանթն, ուղղել՝ երկաթի շանթն, տող 6, սուր կըրքով, ուղղել՝ սուտ կըրքով։

Անահիտ, Թ. տարի, Թիւ 6, Տիգրան Կամսարականի պատմութեան մէջ, էջ 5, տող 24, դէմքի մը խաղով մը, ուղղել՝ դէմքի խաղով մը։ Նոյն էջ, տող 37, կը փնացնէ, ուղղել՝ կը փնացնէ։ էջ 9, տող 31, իմ մեծ հօր, ուղղել՝ իմ հօր։